

РОЗДІЛ I

ФІЛОСОФІЯ

УДК 81'11

КОМУНІКАТИВНИЙ ДИСКУРС СУСПІЛЬСТВА І ДІАЛОГІКА: ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Борисов О.О.
Україна, м. Чернігів

Стаття присвячена розгляду діалогу як форми комунікативного існування суспільства та підходів до його осмислення в історії людської цивілізації.

Ключові слова: діалог, міфологія, релігія, філософія, наука.

Статья посвящена рассмотрению диалога как формы коммуникативного существования общества и подходов к его осмыслению в истории человеческой цивилизации.

Ключевые слова: диалог, мифология, религия, философия, наука.

The article is dedicated to the analysis of the dialogue as the form of the communicative existence of society as well as the approaches to its understanding in the history of human civilization.

Key words: dialogue, mythology, religion, philosophy, science.

Постановка проблеми. Зростання діалогічності усного, письмового та електронного спілкування є однією з найважливіших особливостей сучасної комунікації [1-8], а тому різноманітні дослідження діалогу є надзвичайно *актуальними*. *Об'єктом* статті є діалог як особлива форма співіснування людських індивідів, її **метою** – розгляд міфологічних, релігійних, філософських та наукових принципів осмислення діалогічного мовлення в історії розвитку людської цивілізації. Розгляд питання виникнення та розвитку діалогу в процесі історичного становлення цивілізації, а також методологічно різнотипних спроб його осмислення є, безумовно, необхідним для пізнання багатогранної сутності діалогу, зокрема, у контексті міфолого-релігійних й філософських аспектів когнітивно-евристичних студій сучасного мовознавства.

Виклад основного матеріалу. Двома головними архаїчними соціокультурними моделями раннього людства вважаються *магія* та *релігія* [9, с. 371]. Обидві моделі просякнуті міфологічними віруваннями первісних людей. Сама ж міфічна реальність розпочинається там, де індивід не контролює власні дії, а приписує реальності свої суб'єктивні відчуття, не здогадуючись про це. «Міф відрізняють ознакою приписування світу того, що сконструйовано міфом; це – здатність винесення ментального змісту у реальність та ототожнення його з реальним світом як таким» [10, с. 217]. Зміст міфологічних просторів є сакральним комплексом вихідних аксіом, що визначають структуру семіосфери людства, впливають на побудову раціоналістичних моделей світу й вибір ціннісних орієнтирів поведінки в ньому [11, с. 7]. Саме в межах цього вербально опосередкованого енерго-інформаційного континууму первісно виникає й здійснюється практика магії. Магія як медіум сторін, які домовляються – найперший контекст, в якому виникає інституціональна практика *діалогічного* спілкування [12, с. 113], поряд із вже існуючими повсякденними діалогічними інтеракціями людей, чутками та фольклором.

Природа магічної діяльності як діалогу розкривається в таких ознаках, як взаємність, примусовість, еквівалентність, домовленість [14, с. 176-180]. Це означає, що однобічних дій в системі магії не існує: дії одного агента (чаклуна) за домовленістю обов'язково викликають відповідь іншого агента (потойбічних сил). Влада між контрагентами розподіляється порівну: потойбічні сили є владними над чаклуном, а він є владним над ними – для взаємовигоди. При цьому обидві сторони знаходяться у відношеннях еквівалентного обміну, які можуть бути уподібнені обміну конвенціональними знаками [9, с. 371–372].

Поступово магічні відносини відходять до «тіні релігії, в якій все заслоняє віра та відсутній обмін, де всіх, хто торгує, виганяють з храму» [12, с. 114]. В основі релігійного акту лежить не обмін, а безумовне вручення себе до влади іншої сторони, яка визнається носієм вищої сили [9, с. 372]. Однак, діалог не зникає, а відбувається в іншому руслі – як та ланка, яка поєднує служителів культу та простий народ. Так, релігійні обряди у *Стародавній Індії* (наприклад, *шраута* – жертвоприношення вогнем) втілювали магічну дію – спроби адептів-жерців безпосередньо впливати на Богів [10, с. 114]. Система жертвоприношень Богам, як спроба вплинути на них, складала суспільно-релігійну основу певних соціальних відносин у *Давньому Римі* [9, с. 372]. У *давньогрецькому світі* оракули активно вступали в діалог з Богами, жерці «запитували» й

«отримували відповідь» від них та інтерпретували повідомлення народів. В цілому, елементи міфологічного культу дозволяли вступати у діалог з Богом, робили його активним учасником організованих людьми подій [10, с. 151-152]. Засобами комунікації були вже не знаки, а символи, природа яких виключає можливість відчуження вираження від змісту [9, с. 372].

Не зважаючи на прогрес культури, світові релігії не могли обходитися без участі магічної психології [9, с. 372]. Усі вірування наділяли мову магічною силою: вимовляння ритуальних формул могло допомогти отриманню бажаного результату. Ці магічні формули, так само як і словесні символи, закріплювалися в мовах, створюючи різні комунікативні моделі поведінки. Наприклад, як звертання до Бога, гімн виступає актом комунікації між адресантом-адептом та адресатом-божеством. За допомогою гімну адепт передає божеству певне повідомлення. Такого роду акт у більшості випадків був одностороннім, оскільки адепт призиває Бога, звертається до нього з мольбою, а божество мовчазно сприймає [10, с. 125]; тільки здійснення бажаного дозволяло жерцям говорити про діалог з Богами.

Тож діалогічна форма спілкування з самого початку існування цивілізації відбивається у багатьох національних культурах у вигляді магії, релігії, народної творчості (наприклад, змагання загадками), та стає власне об'єктом пізнання з виникненням іншої форми суспільної свідомості – філософії. Так, у культурі *Давнього Сходу* створюється та розвивається вчення про «мовчазний діалог», в якому важлива не передача інформації, а відтворення стану духу. Необхідний для існування будь-якої релігії містичний досвід спілкування з Богом стає основою для створення вчень про *діалог*, який є вищим за розмову, й на *Заході* [15]. Давньогрецька філософія за допомогою методу діалогу визначала сутність діалектики Буття, у тому числі соціального. «Діалог є мовлення, яке складається з запитань і відповідей про філософський або державний предмет обговорення, яка відбиває правильності виведених характеристик та доцільну стилістику» [17]. Сутність філософських розмов полягає в тому, що в них відбувається пошук істини шляхом висунування на перший план сумніву, який вимагає розкриття, пояснення [7, с. 309].

У філософії, логіці та риториці діалог розглядався, передусім, як логіко-комунікативний процес взаємодії людей, полеміка, де відстоювалися різні позиції, доводилися істинність поглядів [7, с. 308]. Софісти стали вперше аналізувати елементи переконливого мовлення та правила, яким необхідно слідувати для доведення власних поглядів.

Головним кроком на шляху від буденного дискурсу до науки став перехід від софістики до Сократівського методу питань – як діалектики понять, як мистецтва досягнення істини «шляхом розкриття суперечностей у судженнях співрозмовника» [40, с.258]. Складовими частинами методу Сократа є: за формою – *іронія* та *майевтика*, за змістом – *індукція* (як пошук загальних етичних понять шляхом аналізу і зіставлення окремих моральних вчинків) та *визначення* (як підведення одиничних понять під *загальне* етичне поняття) [41, с. 104-105]. У суперечці із співрозмовниками про сутність буття Сократ демонструє те, що виникає суперечка не просто мислячого суб'єкта з самим собою, але виникає суперечка *різних логік*.

Сократівські бесіди віддзеркалюють загальну тенденцію античності, що виявлялася в прагненні людини зрозуміти, що вона є суб'єктом мислення, та, в цілому, суб'єктом діяльності [2]. У сократівському розмірковуванні виявляється тенденція до звільнення розумового процесу від тиску соціальних норм, буденного досвіду, екзистенціальних, особистих переживань [3, с. 23-24; 4]. Інакше кажучи, у філософському пізнанні своєї індивідуальності спостерігається спрямованість уваги на себе, на свій внутрішній світ, та одночасне розуміння двосуб'єктності логічного суб'єкта, тобто того предмета, який мислиться в його граничному визначенні.

Так, у Платона виникає подвійне визначення діалогу, як суперечки з самим собою. Форма філософського діалогу, яку вдосконалив Платон, була незалежним літературним твором, що вживався для викладу проблем за допомогою діалектики. Саме діалог, реалізуючи драматичну ситуацію, діалектично розкриває головні положення філософії Платона.

У Аристотеля суперечка думки з самою собою розуміється вже не як суперечка про сутність буття (коли починається діалогічна характеристика), а про те, яким чином існує буття, і в цьому сенсі – якою мірою воно істотне. *Замкнутий початок мислення*, який є актуалізацією діалогу, виражається у розвитку однієї логіки через необхідність її як би роз'яснення самому собі та своїм опонентам [2].

Діалог як акт соціально-мовної взаємодії людей розглядався й у лінгвістиці Давнього Риму. Вивчався набір логічних структур, які лежать в основі кожного типу діалогу, які найефективніше діють у тих або інших соціально-історичних, зокрема соціально-національних і соціально-політичних й соціально-культурних умовах. Так, логічна структура риторичного діалогу, за Квінтіліаном включає вісім частин [5, с. 14].

В епоху Середньовіччя поняття *діалогу* переймає теологія, використовуючи його по відношенню до взаємин людини та Бога, а тому

діалог – як засіб спілкування з творцем за посередництва «породження слів як образу Трійці» [16] – активно використовується у педагогічних цілях [20]. Середньовічному геоцентричному світогляду властиве розуміння всього світу та кожного предмета як причетного Богові. При цьому для всієї християнської культури книги являють собою місце авторитарного (тобто недіалогічного) дискурсу. Предмет і людина сприймаються в нікчемності їх власного буття та у всемогутності цього «причастя», яке, будучи «співучастю», є *діалогічним*, не зважаючи на формальний примат суб'єктивності. Водночас, зростає роль ритуально-комунікативної дії як засобу наближення до божої сутності. Ритуал, у вигляді етикету чи церемонії, як форма координації взаємодії людей, виступає як одна з людських потреб, обов'язкових до виконання. В надрах західної культури діалог як домінуюча форма комунікації був присутнім в ритуальних формах останньої: катехезисний (питально-відповідний) жанр переважав у ритуальних описах як церковних, так і світських церемоній.

Гуманізм, на відміну від усіх інших систем, поставив питання Буття в аспекті діалогу, моральної взаємодії людини з *Іншим*. Він виходить з того, що людина як розумна та громадська істота цілком може діяти згідно своєї волі, пов'язуючи свій добробут з добробутом інших, вступаючи до відносин діалогу, кооперації з іншою особою [23]. При такому розумінні волі можна використовувати гуманізм для приведення свободи людини у відповідність із солідарністю та особовою цілісністю.

В європейській філософії Нового часу суб'єкт є самодостатнім у своїй суб'єктивності та протиставлений об'єктові. Суб'єктно-об'єктні відношення принципово виключають рівноправ'я сторін, оскільки розум – як властивість суб'єкта – спрямований на пізнання об'єкту, визначеного відносно суб'єкта. Побудова систем, спрямованих до єдності поняття, суперечила діалогічному мисленню, але в німецькому ідеалізмі 18-19 ст. (Г. Гегель, І. Кант) у латентному виді містився *діалогізм* [15; 24].

Поступово ситуація змінюється з появою окремих наук з їх об'єктами та методами дослідження. Так, творець лінгвістичної герменевтики В. фон Гумбольдт висунув принцип діяльності духу в мові, їх одвічний діалог між собою, важливість мови для процесів взаєморозуміння тощо. А. Шопенгауер стверджував, що «філософське міркування можна представити у формі діалогу; діалог як форма доречний тоді, коли предмет допускає протилежні судження у автора і у читача, що є початковим завданням для міркувань автора». Витоки новітньої т.зв. «діалогічної філософії» іноді вбачаються, зокрема у теорії

спілкування «Я» і «Ти» Л. Фейєрбаха, теологічному діалогізмі С. Кьєркегора (С. Кіркегора) (зокрема, у його полеміці з офіційним протестантським богослов'ям) та у діалогічній системі пізнання ірраціоналістичної філософії Ф. Ніцше [15; 24; 26].

Новий погляд на діалог як процес спілкування особливого роду, властивий тільки людині та який виражає сутнісні характеристики особистісного буття сформувався наприкінці ХІХ-го початку ХХ-го ст. Так, В. Дільтей, Ф. Ніцше, Г.-Г. Гадамер та інші філософи сучасності [16; 26; 27] здійснили переклад ідей герменевтики у філософсько-методологічний контекст, висунувши ряд положень, найважливішими з яких є:

1) тезис про *інтерпретацію* як категорію, що систематизує хаос реальності, знаряддям чого є мова;

2) положення про *антиципацію*, тобто прогностичне читання тексту з очікуванням певного смислу;

3) припущення про *вбудованість під час породження тексту внутрішньої програми інтерпретації* [8, с. 117].

Лінгвосоціотичні й антропоцентричні підходи до аналізу проблеми людини та мови й явищ мови і мовлення певним чином активізують сучасні дослідження у царині «діалогічної філософії». Проблеми діалогу та комунікації розглядаються в межах екзистенціалізму [28], комунікативної філософії [29], феноменології [30], релігійно-філософської концепції діалогу [4], концепції «Іншого» [1].

У філософії ХХ ст. концепції діалогу створюються у зв'язку з постановкою проблеми *відчуження*, суть якої можна звести до появи розриву між суб'єктом і плодами його діяльності або до усвідомлення неминучості цього розриву [15]. З одного боку, діалогічне мислення здається альтернативою «маніпулюванню» світом, до якого зводиться уся різноманітність стосунків суб'єкта та об'єкта. З іншого боку, відчуження виявляється умовою зав'язування діалогу та умовою його існування, а тому може бути усунено тільки разом із діалогом.

Вивчення діалогічного спілкування в сучасній науці пов'язують з виникненням конкретно-емпіричного напрямку в психології ХХ ст., з іменами І.П. Павлова, Л.С. Виготського, В.М. Бехтерева та ін. [31]. Відповідні дослідження лягли в основу сучасних уявлень про онтогенез мови, фізіологічні механізми вербальної пам'яті, внутрішнє мовлення тощо, що сформувало сучасне уявлення психології про діалогічну природу розмови [32].

У вітчизняному мовознавстві положення про діалогічність мови, вироблене в сучасній функціональній лінгвістиці, прагмалінгвістиці, соціолінгвістиці та психолінгвістиці, починається у концепціях Л.М. Щерби, Л.П. Якубинського, Л.С. Виготського, М.М. Бахтіна [1; 31; 34; 35]. Власне витокami вивчення діалогу у вітчизняній лінгвістиці є праці Л.В. Щерби та Л.П. Якубинського. Розвиваючи ідею того, що *справжнє буття мова виявляє лише у діалозі* [34], Л.П. Якубинський закладає підґрунтя наступним розвідкам діалогу [35], наполягаючи на тому, що діалог є *явищем культури народу*, має більшу природність та більш прогресивний характер на відміну від монологу.

Інтерес до вивчення сутності діалогу у мовознавстві активізується з 50-х рр. ХХ ст. під впливом літературознавства та герменевтики. Згідно М.М. Бахтіну, діалог розглядається як основна категорія процесів людської свідомості і пізнання, а тому будь-яке зіткнення зі світом культури стає бесідою, або *діалогом* [1, с. 409]. Мовлення завжди виступає діалогічним, адже навіть в автокомунікації звернення йде до *Іншого*, або до власного *Я*, який продукує репліку у відповідь [1, с. 296].

Ідея того, що весь процес людського буття є таким, який має *діалогічну сутність* [1, с. 409], активно розвивається західною філософією та гуманітарними науковими дисциплінами. Високий ступінь уваги до вивчення діалогу на Заході є закономірним, адже саме діалог виступає основою сучасної західної рівноваги, досягнутої після двох світових війн [13]. Тож, демократизація суспільно-політичних відносин передбачає рівність у взаємовідносинах або саме *діалог* у людській взаємодії, зокрема в комунікативному процесі. У сучасному пострадянському комунікативному просторі спостерігається активний *процес діалогізації монологу*, внаслідок переходу від панування традиційних інститутів до ліберальних, заснованих на діалозі та плюралізмі [36; 37].

Принципи діалогу виявилися співзвучними постмодерністському світогляду, в якому підкреслюється відносність істини та повне рівноправ'я різних «голосів», які вступають між собою до взаємодії. На основі поглядів М.М. Бахтіна [1], постмодерністської методології [38] та соціально-психологічних й соціологічних поглядів Дж. Г. Міда [39] на початку ХХІ ст. сформувався діалогічний напрямок психології, науці про людину, який не тільки розвиває принципово новий діалогічний підхід до породження гуманітарного знання, але враховує внутрішню поліфонію особистості [3, с. 27]. Відповідно у сучасній лінгвістиці адресат повідомлення розглядається у діалогічній взаємодії не як об'єкт впливу,

або, більш-менш, пасивний суб'єкт комунікації, який грає в ній другорядні ролі, але як той головний учасник комунікації, її активний суб'єкт або творчий індивід, від процесів сприйняття, розуміння та інтерпретації якого, врешті-решт, залежить успіх адресанта [4; 37].

Висновки. Таким чином, екскурс в історію виникнення діалогу, розгляд його сутності з різних епістемологічних позицій дозволяє стверджувати, що повсякденний та дослідницький інтерес до цієї форми мовлення виникає в античності, залишався пріоритетним протягом розвитку людської цивілізації та є вельми актуальним на сьогоднішній день. Адекватним сучасності вважається *діалогічна свідомість*, яка дозволяє охопити плинні зміни в суспільстві та світі, зрозуміти все різноманіття нових форм життя в різних його сферах. Діалогізм визнається новою філософською призмою, що дозволяє не лише побачити й оцінити нове, але й по-новому подивитися на відомі факти та події. Включення до сфери дослідження діалогу соціальних норм і конвенцій, ситуативного контексту, врахування соціальних ролей співрозмовників, рівня формальності відносин, складу учасників комунікації, звернення до когнітивних основ спілкування дозволяє більш комплексно охопити та проаналізувати багатогранну сутність діалогу, що є перспективою наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – Составитель С.Г. Бочаров. Текст подготовили Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина. – М.: Изд-во «Искусство», 1979. – 424 с. (Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva / M.M. Bahtin. – Sostavitel' S.G. Bocharov/ Tekst podgotovili G.S. Bernshteyn i L.V. Deryugina. – M.: Izd-vo «Iskusstvo», 1979. – 424 s.).
2. Библер В.С. Диалог и диалогика [Електронний ресурс] / В.С. Библер. – Режим доступу: <http://www.culturedialogue.org/drupal/ru/node/440>. (Bibler V.S. Dialog i dialogika [Elektronniy resurs] / V.S. Bibler. – Rezhim dostupu: <http://www.culturedialogue.org/drupal/ru/node/440>).
3. Братченко С.Л., Леонтьев Д.А. Диалог / С.Л. Братченко, Д.А. Леонтьев // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. – 2007. – № 2 (11). – С. 23-28. (Bratchenko S.L., Leontev D.A. Dialog / S.L. Bratchenko, D.A. Leontev // Ekzistentsialnaya traditsiya: filosofiya, psihologiya, psihoterapiya. – 2007. – № 2 (11). – S. 23-28).
4. Бубер М. Я и Ты [Електронний ресурс] / М. Бубер. – Режим доступу: <http://www.psylib.org.ua/books/buber01/index.htm>. (Buber M. Ya i Tyi [Elektronniy resurs] / M. Buber. – Rezhim dostupu: <http://www.psylib.org.ua/books/buber01/index.htm>).
5. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты / В.С. Григорьева. – Тамбов: Изд-во Тамбовского государственного технотехнического университета, 2007. –

288 с. (Grigoreva V.S. Diskurs kak element kommunikativnogo protsessa: pragmalingvisticheskiy i kognitivnyy aspekti / V.S. Grigoreva. – Tambov: Izd-vo Tambovskogo gosudarstvennogo tehntehnicheskogo universiteta, 2007. – 288 s.).

6. Демьянков В.З. Загадки диалога и культуры понимания / В.З. Демьянков // Текст в коммуникации. – М.: Институт языкознания АН СССР, 1991. – С. 109-116. (Demyankov V.Z. Zagadki dialoga i kulturyi ponimaniya / V.Z. Demyankov // Tekst v kommunikatsii. – M.: Institut yazyikoznaniya AN SSSR, 1991. – S. 109-116).

7. Кошанский Н.Ф. Риторические труды / Н.Ф. Кошанский // История русской риторики. Хрестоматия. – М., 1998. – С. 294-313. (Koshanskiy N.F. Ritoricheskie trudy / N.F. Koshanskiy // Istoriya russkoy ritoriki. Hrestomatiya. – M., 1998. – С. 294-313).

8. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Селиванова Е.А. – К.: Изд-во «Брама», 2004. – 336 с. (Selivanova E.A. Osnovy lingvisticheskoy teorii teksta i kommunikatsii / Selivanova E.A. – K.: Izd-vo «Brama», 2004. – 336 s.).

9. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: «Искусство–СПБ», 2000. – 704 с. (Lotman Yu.M. Semiosfera / Yu.M. Lotman. – SPb.: «Iskusstvo–SPB», 2000. – 704 s.).

10. Режабек Е.Я. Мифомышление (когнитивный анализ) / Е.Я. Режабек. – М.: Изд-во «Едиториал УРСС», 2003. – 304 с. (Rezhabek E.Ya. Mifomyishlenie (kognitivnyy analiz) / E.Ya. Rezhabek. – M.: Izd-vo «Editorial URSS», 2003. – 304 s.).

11. Колесник О.С. Лінгвосеміотика міфологічного простору: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / О.С. Колесник; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – 36 с. (Kolesnyk O.S. Linhvosemiotyka mifolohichnoho prostoru: avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk: 10.02.15 / O.S. Kolesnyk; Kiyivskiy nacionalnyy universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kiyiv, 2012. – 36 s.).

12. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / И.Т. Касавин. – М.: Изд-во «Канон»-РООИ «Реабилитация», 2008. – 544 с. (Kasavin I.T. Tekst. Diskurs. Kontekst. Vvedenie v sotsialnuyu epistemologiyu yazyika / I.T. Kasavin. – M.: Izd-vo «Kanon»-ROOI «Reabilitatsiya», 2008. – 544 s.).

13. Диалог [Электронный ресурс] // Современная энциклопедия. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/16418>. (Dialog [Elektronniy resurs] // Sovremennaya entsiklopediya. – Rezhim dostupu: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/16418>.)

14. Рождественский Ю.В. Теория риторики / Ю.В. Рождественский. – М.: Изд-во «Флинта»; Изд-во «Наука», 2006. – 512 с. (Rozhdestvenskiy Yu.V. Teoriya ritoriki / Yu.V. Rozhdestvenskiy. – M.: Izd-vo «Flinta»; Izd-vo «Nauka», 2006. – 512 s.).

15. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / М.К. Мамардашвили, А.М. Пятигорский. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 213 с. (Mamardashvili M.K., Pyatigorskiy A.M. Simvol i soznanie. Metafizicheskie rassuzhdeniya o soznanii, simvolike i yazyike /

М.К. Mamardashvili, А.М. Pyatigorskiy. – М.: Shkola «Yazyiki russkoy kulturyi», 1997. – 213 с.).

16. Диалог [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.onlinedics.ru/slovar/fil/e/dialog.html> (Dialog [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu : <http://www.onlinedics.ru/slovar/fil/e/dialog.html>).

17. Гадамер Г-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г-Г. Гадамер. – М. : Изд-во «Прогресс», 1988. – 637 с. (G'adamer G-G. Istina i metod. Osnovy filosofskoy germenevtiki / G-G. Gadamer. – М. : Izd-vo «Progress», 1988. – 637 s.).

18. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Пер. с древнегреческого М.Л. Гаспарова. – М.: Изд-во «Мысль», 1986. – 576 с. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/05_d/dio/gen_00.htm. (Diogen Laertskiy. O zhizni, ucheniyah i izrecheniyah znamenituyh filosofov / Per. s drevnegrecheskogo M.L. Gasparova. – М.: Izd-vo «Myisl», 1986. – 576 с. – Rezhim dostupu: http://krotov.info/lib_sec/05_d/dio/gen_00.htm).

19. Диалог [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://enc-dic.com/philosophy/Dialog-688.html>. (Dialog [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: <http://enc-dic.com/philosophy/Dialog-688.html>).

20. Dialogue [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0223130#m_en_gb0223130

21. Кристева Ю. Разрушение поэтики / Ю. Кристева // Избранные труды / Пер. с франц. – М.: Изд-во «Российская политическая энциклопедия», 2004. – 656 с. (Kristeva Yu. Razrushenie poetiki / Yu. Kristeva // Izbrannyye trudyi. Per. s frants. – М.: Izd-vo «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya», 2004. – 656 s.).

22. Олянич А.В. Презентационная теория дискурса: Монография / А.В. Олянич. – М.: Изд-во «Гнозис», 2007. – 407 с. (Olyanich A.V. Presentatsionnaya teoriya diskursa: monografiya / A.V. Olyanich. – М.: Izd-vo «Gnozis», 2007. – 407 s.).

23. Плеханова Т.Ф. Текст как диалог [Электронный ресурс] / Т.Ф. Плеханова. – Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1143>. (Plehanova T.F. Tekst kak dialog [Elektronniy resurs] / T.F. Plehanova. – Rezhim dostupu: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1143>).

24. Спиркин А.Г. Немецкая классическая философия [Электронный ресурс] / А.Г. Спиркин // Философия. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/24.php. (Spirkin A.G. Nemetskaya klassicheskaya filosofiya [Elektronniy resurs] / A.G. Spirkin // Filosofiya. – Rezhim dostupu: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Spirk/24.php).

25. Дмитракова Н.Ю. Діалогічне мовлення у світлі новітніх обріїв сучасної лінгвістики / Н.Ю. Дмитракова // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – 2008. – С. 125-131. (Dmytrakova N.Ju. Dialohične movlennia u svitli novitnich obrijiv sučasnoji lnhvistyky / N.Ju. Dmytrakova // Problemy semantyky, prahmatyky ta kohnityvnoji lnhvistyky: Zbirnyk naukovykh prac. – Vyp. 13. – 2008. – S. 125-131).

26. Данто Артур. Ницше как философ [Электронный ресурс] / Артур Данто. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/look/xxb/danto/>. (Danto Artur.

Hitshe kak filosof [Elektronniy resurs] / Artur Danto. – Rezhim dostupu: <http://www.nietzsche.ru/look/xxb/danto>).

27. Дильтей Вильгельм. Сущность философии / Вильгельм Дильтей. – М.: Изд-во «Интрада», 2001 (Diltey Vilgelm. Suschnost filosofii / Vilgelm Diltey. – М.: Izd-vo «Intrada», 2001).

28. Ясперс Карл. Духовная ситуация времени [Электронный ресурс] / Карл Ясперс. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/yaspk01/index.htm>. (Yaspers Karl. Duhovnaya situatsiya vremeni [Elektronniy resurs] / Karl Yaspers. – Rezhim dostupu: <http://psylib.org.ua/books/yaspk01/index.htm>).

29. Хабермас Юрген. Философский дискурс о модерне [Электронный ресурс] / Юрген Хабермас. – Режим доступа: http://www.krotov.info/lib_sec/22_h/hab/haber_0.htm (Habermas Yurgen. Filosofskiy diskurs o moderne [Elektronniy resurs] / Yurgen Habermas. – Rezhim dostupu: http://www.krotov.info/lib_sec/22_h/hab/haber_0.htm).

30. Гуссерль Эдмунд. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Электронный ресурс] / Эдмунд Гуссерль. – Режим доступа: http://royallib.com/read/gusserl_edmund/idei_k_chistoy_fenomenologii_i_fenomenologicheskoy_filosofii_kniga_1.html№0 (Gusserl Edmund. Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii [Elektronniy resurs] / Edmund Gusserl. – Rezhim dostupu: http://royallib.com/read/gusserl_edmund/idei_k_chistoy_fenomenologii_i_fenomenologicheskoy_filosofii_kniga_1.html№0).

31. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во «Лабиринт», 1999. – 352 с. (Vyigotskiy L.S. Myishlenie i rech / L.S. Vyigotskiy. – М.: Izd-vo «Labirint», 1999. – 352 s.).

32. Рудов П.А. Информативный диалог конфликтного типа: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / П.А. Рудов. – Новосибирск, 2005. – 216 с. (Rudov P.A. Informativniy dialog konfliktnogo tipa: strukturno-semanticheskiy i kommunikativno-pragmaticheskiy aspekty: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / P.A. Rudov. – Novosibirsk, 2005. – 216 s.).

33. Щерба Л.В. Современный русский литературный язык / Л.В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 113-130. (Scherba L.V. Sovremennyiy russkiy literaturniy yazyk / L.V. Scherba // Izbrannyye raboty po russkomu yazyku. – М.: Uchpedgiz, 1957. – S. 113-130).

34. Щерба Л.В. Теория русского письма / Л.В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 144-180. (Scherba L.V. Teoriya russkogo pisma / L.V. Scherba // Izbrannyye raboty po russkomu yazyku. – М.: Uchpedgiz, 1957. – S. 144-180).

35. Якубинский Л.П. Язык и его функционирование / Л.П. Якубинский // Избранные работы. – М.: Изд-во «Наука», 1986. – С. 17-58. (Yakubinskiy L.P. Yazyk i ego funktsionirovanie / L.P. Yakubinskiy // Izbrannyye raboty. – М.: Izd-vo «Nauka», 1986. – S. 17-58).

36. Ковтун К.В. Диалогизация публицистического монолога как моделирование интерактивной коммуникации между автором и адресатом / К.В. Ковтун // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. Іноземна філологія. – Луганськ: Вид-во «Альма-матер», 2008. – Ч. 1. – №10. – С. 64-71. (Kovtun K.V. Dialogizatsiya

publitsisticheskogo monologa kak modelirovanie interaktivnoy komunikatsii mezhdu avtorom i adresatom / K.V. Kovtun // Visnyk Luhanskoho nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Tarasa Ševčenka. Filolohični nauky. Inozemna filolohija. – Luhanšk: Vyd-vo “Aíma-mater”, 2008. – Č. 1. – №10. – S. 64-71).

37. Стернин И.А. Социальные факторы и публицистический дискурс / И.А. Стернин // Массовая культура на рубеже 20-21 веков: Человек и его дискурс: Сборник научных трудов. – М.: Изд-во «Азбуковник», 2003. – С. 91-109. (Sternin I.A. Sotsialnyie faktoryi i publitsisticheskiy diskurs / I.A. Sternin // Massovaya kultura na rubezhe 20-21 vekov: Chelovek i ego diskurs: Sbornik nauchnyh trudov. – М.: Izd-vo «Azbukovnik», 2003. – S. 91-109).

38. Деррида Ж. О грамматологии / Ж. Деррида. – М.: Изд-во «Ad Marginem», 2000. – 511 с. (Derrida Zh. O grammatologii / Zh. Derrida. – М.: Izd-vo «Ad Marginem», 2000. – 511 s.).

39. Мид Джонатан. Философия настоящего [Электронный ресурс] / Джонатан Мид. – Режим доступа: <http://publications.hse.ru/books/112252426>. (Mid Dzhonatan. Filosofiya nastoyaschego [Elektronniy resurs] / Dzhonatan Mid. – Rezhim dostupu: <http://publications.hse.ru/books/112252426>).

40. Дмитриченко В.С. Сократ // Українська радянська енцикорпедія. – Т. 10 / Головний редактор, голова редколегії Бажан М.П. – К.: Головна редакція УРЕ, 1983. – С. 298 (Dmitrichenko V.S. Sokrat // Ukraïns'ka radjans'ka encikorpedija. – Т. 10 / Golovnij redaktor, golova redkolegії Bazhan M.P. – К.: Golovna redakcija URE, 1983. – S. 298).

41. Дынник М.А., Кедров Б.М. Маковельский А.О. Возникновение и развитие философии в Греции и Реме // История философии: В четырёх томах. – Т. 1 / Под редакцией Дынника М.А., Иовчука М.Т., Кедрова Б.М., Митина М.Б., Трахтенберга О.В. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – С.72-164, 693, 700. 701, 710, 711, 713, 714, 715 (Dynn timer M.A., Kedrov B.M. Makovel'skij A.O. Vozniknovenie i razvitie filosofii v Grecii i Reme // Istorija filosofii: V chetyrjoh tomah. – Т. 1 / Pod redakciej Dynn timer M.A., Iovchuka M.T., Kedrova B.M., Mitina M.B., Trahtenberga O.V. – М.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1957. – S.72-164, 693, 700. 701, 710, 711, 713, 714, 715).